РЕАЛІЗАЦІЯ ТРУДОВОГО ПРИНЦИПУ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ (1917-1940-ВІ РР.)

Світлана Євгенівна Лупаренко

доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди

Трудове виховання має надзвичайно важливу роль у формуванні всебічно розвиненої особистості. Насамперед, завдяки трудовому вихованню діти оволодівають життєво необхідними практичними вміннями та навичками, що дозволяє їм у майбутньому легше адаптуватися в соціумі, здійснюючи різноманітні види робіт, набути досвід практичної діяльності в різних галузях життя, сформувати життєву компетентність, бажання й готовність учитися і працювати. Окрім того, трудове виховання сприяє професійному самовизначенню особистості, її підготовці до праці та обґрунтованому вибору професії. Також трудове виховання стає складовою духовного розвитку людини, спрямовуючись формування її важливих моральних якостей (відповідальність, організованість, працьовитість тощо). Насамкінець, залучення практичної діяльності дітей до процесу вивчення будь-яких навчальних предметів у закладах освіти сприяє підвищенню пізнавальної активності учнів і поглибленню процесу навчання.

З огляду на це важливим є вивчення особливостей реалізації трудового виховання дітей у закладах освіти, зокрема в історичній ретроспективі, оскільки це допоможе проаналізувати труднощі, що виникали у трудовому вихованні на різних історичних етапах розвитку країни, визначити фактори, що сприяли успішному впровадженню певних ідей щодо практичної діяльності учнів у навчанні, усвідомити можливості використання педагогічно цінних напрацювань педагогів минулого в сучасній освітній практиці.

Слід відзначити, що сучасними науковцями розглядаються певні аспекти проблеми реалізації трудового принципу та практичної орієнтації освітнього процесу. Так, Є. Антипін [1], Г. Іванюк [5], Г. Ковальчук [7] вивчають питання трудового виховання в історичній ретроспективі. У свою чергу, Л. Березівська [2] розглядає питання трудово-

го виховання в аспекті реформування шкільної освіти в Україні у XX ст. М. Машовець [13] розкриває роль трудового виховання в розвитку особистості. П. Добров та І. Грідіна [4], Касьянова Н. [6] досліджують питання ролі трудового виховання в боротьбі з дитячою безпритульністю. Г. Троцько, І. Трубавіна і Т. Хлебнікова [18] розкривають особливості реалізації трудового виховання в діяльності українських дитячих і молодіжних громадських організацій. Окрім того, Т. Лодкіна [9] вивчає соціальні аспекти колективної організації праці.

Натомість, питання реалізації трудового принципу у вітчизняних закладах загальної середньої освіти протягом 1917–1940-х рр. не стало предметом детального дослідження вчених, що і зумовило цей науковий пошук.

Мета статті — розкрити реалізацію трудового принципу (законодавчі документи, форми, методи і засоби трудового виховання) в закладах загальної середньої освіти України впродовж 1917–1940-х рр.

Характерною особливістю розвитку системи освіти протягом визначеного періоду було покладання в її основу трудового принципу. У низці документів («Положення про єдину трудову школу Української Соціалістичної Радянської Республіки» 1919 р. [14; 25], циркуляр № 9640/445 від 3 квітня 1924 р. «Про надання господарств дитячим колоніям» [24, с. 65] тощо) ішлося про те, що праця має об'єднувати фізичну діяльність дитини та її внутрішні переживання, емоції; вона розглядалася як фактор виховання, джерело творчості й радості для особистості [2].

Упровадження праці як основи навчання зумовлювалося декількома причинами. По-перше, згідно з психологічними дослідженнями, дійсно сприйнятим є те, що сприймається активно; дитина потребує рухливості та легко засвоює ті знання, які надаються їй у веселій, активній формі гри або праці. Із цієї точки зору трудовий принцип зводився до активного, рухливого теоретичного знайомства учнів зі світом. По-друге, іншим джерелом прагнень тогочасної школи до праці було безпосереднє бажання познайомити дітей із тим, що більше всього знадобиться їм у майбутньому, із тим, що тоді мало провідну роль у житті, – землеробською та промисловою працею в усіх її різновидах [25]. Водночас характерними рисами єдиної трудової школи було врахування в навчанні та праці інтересів учнів («учитель повинен уходити в інтереси учнів» [25, с. 14]) та їхніх фізичних і психічних можливостей («...неприпустимо, аби вона прийняла форми, шкідливі для здоров'я» [25, с. 12])

На І ступені трудової школи (діти від 8 до 12 років) навчання базувалося на процесах ремісничого характеру, що орієнтувалося на відносну слабкість сил дітей і їхні природні схильності. На ІІ ступені (діти від 12 до 15 років) вперед висувалася промислова і землеробська праця в її тогочасних машинних формах [25].

Отже, реалізація ідеї єдиної трудової школи передбачала:

- запровадження трудових процесів в закладах освіти (як під час навчальних занять із дітьми, так і у справі господарчого самообслуговування) і реорганізацію масової школи на політехнічних засадах, що орієнтувалося на ознайомлення дітей з історією розвитку людської культури і праці, еволюцією знарядь виробництва і технологічних матеріалів [23]. Це вимагало організацію робітничих кімнат і майстерень у закладах загальної середньої освіти міст і селищ та складання угод із підприємствами у зв'язку з прикріпленням до них шкіл [29]. З огляду на це урядом була дозволена організація при закладах освіти виробничих майстерень (столярних, слюсарних, кузень, млинів, майстерень із ремонту підручників, книжок, географічних карт тощо) та підсобних господарств, що використовувалися як для проведення навчальних заходів, так і з метою утворення додаткових джерел для покращення обслуговування дітей [30; 32; 33].

Важливе значення трудові процеси мали в роботі з дітьми з обмеженими можливостями. Це зумовлювалося тим, що ремесла (столярне, швацьке, палітурне) допомагали сформувати в цих дітей життєво необхідні трудові навички. Наприкінці навчального року проводилися індивідуальні педагогічні обстеження, що виявляли досягнення кожного учня, як із загальноосвітніх предметів, так і з ремесел [28];

- упровадження організаційних форм і методів навчання, спрямованих на прищеплення учням практичних умінь та навичок, формування їхньої самостійності, працьовитості.

Серед форм організації навчання найпоширенішими були такі [4; 6; 19; 20; 21; 22; 23; 26; 27; 31]: уроки (зокрема уроки засвоєння, повторення і закріплення матеріалу); концерти і свята; вечори (художньої самодіяльності, казок і загадок, розгадування кросвордів, ребусів, шарад, української пісні, фізкультурні тощо); дитячі костюмовані маскаради; самостійна домашня робота; прогулянки, експедиції, екскурсії

(виробничі, природознавчі, громадсько-політичні тощо), виїзди на дачі (з метою оздоровлення та безпосереднього близького знайомства дітей із природою); виставки (зокрема радіо-виставки, виставки політичного змісту, дитячих робіт); вистави; організація куточків (природи, праці, письменників тощо); читальські конференції, літературні ігри і лотереї; зустрічі з видатними й цікавими людьми; виготовлення стінних газет; культпоходи (до цирку, театру) тощо.

Серед способів організації трудового навчання і виховання були [19; 21; 23; 30]: масова, групова (переважно ланкова), індивідуальна роботи.

Щодо методів навчання, то більшість із них орієнтувалася на формування в дітей життєво необхідних знань, умінь та навичок, зокрема [19; 20; 21; 22; 23; 26; 27; 30; 31; 32; 33]: активно трудовий (здобуття знань під час робіт і чергувань у самовиробництві); лабораторно-ланковий і практичний метод (вправи і практичні роботи на дослідних полях, у кабінетах і лабораторіях, спостереження); словесні (лекції, бесіди, обговорення, розповіді, пояснення тощо); наочні (ілюстрація і демонстрація); методи самостійної роботи; методи контролю (усні опитування, письмові роботи, підготовка доповідей, іспити); ігри (рухливі, сюжетно-рольові, дидактичні й творчі) тощо.

Важливо зазначити, що педагоги в закладах загальної середньої освіти намагалися чергувати різні форми, методи й засоби навчання й виховання (так, знайомлячись із темою «Овочі», діти вивчали пісню «Кавун на баштані», проводилася бесіда про овочі, із кольорового паперу діти робили баштан [26]). Задля міцного запам'ятовування навчального матеріалу, його кращого розуміння і засвоєння дітьми педагоги радили повторювати вправи, ігри, завдання, але кожного разу з якимись новими елементами: «Однією з найважливіших умов здійснення завдань усебічного розвитку дітей є повторність ігор, занять і спостережень. ... Наприклад, піти на прогулянку в знайоме місце, розказати ще раз оповідання, поповнити комплект малюнків новими, але того ж змісту. Ігри за правилами можуть повторюватись у тому ж вигляді, а іноді з деякими доповненнями або ускладненнями (без змін в основному змісті). Така повторність сприяє розвитку стійкої уваги, пам'яті, мислення, вихованню інтересів і організованості дітей» [19 с. 2].

При доборі форм, методів і засобів навчання педагоги вивчали здібності, ступінь уваги, кмітливості учнів. На кожну дитину за власними спостереженнями і враженнями вчителів складалися характеристики,

де наводилася чітка інформація про неї. Загалом, робота з дітьми мала «відповідати конкретним умовам, інтересам і особливостям дітей даної групи, а не носити характер стандартного розкладу» [19, с. 2].

Після Другої світової війни праця так само продовжувала посідати певне місце в організації роботи з дітьми, про що свідчать урядові документи (постанова РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 27 березня 1943 р. «Про організацію допомоги дітям-сиротам, батьки яких загинули у боях чи закатовані і розстріляні фашистськими загарбниками» [17], постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 30 липня 1944 р. «Про заходи по боротьбі з безпритульністю та бездоглядністю в УРСР» [4]), у яких наводилися плани організації трудового навчання дітей (передбачалась організація елементарних майстерень для дітей 8-11 років, майстерень з ремонту сільськогосподарського інвентарю для дитячих будинків із сільськогосподарським нахилом). Утім, труднощі післявоєнного часу давалися в знаки. Організація праці дітей не в усіх закладах освіти була на належному рівні (не вистачало приміщень, інструментів, машин, матеріалів, кваліфікованих учителів).

Важливо відмітити, що основні принципи єдиної трудової школи не передбачали застосування суворих покарань дітей, а навпаки — спрямовували педагогів на створення позитивної атмосфери навчання: «Яким би важливим не був трудовий принцип у справі виховання волі, характеру і солідарності, благодотворні результати в цьому відношенні можуть бути досягнуті лише при правильно налагодженому побуті. Сюди відноситься, перш за все, братське, велелюбне й однакове ставлення педагогів до учнів» [25, с. 14].

Слід зазначити, що із запровадженням ідеї соціального виховання значну роль набула колективна організація праці: усі заходи повинні були стосуватися цілого колективу й обумовлюватися думкою самого колективу [23].

Дійсно, протягом досліджуваного періоду визначальною була ідея виховного впливу колективу на особистість та особистості на колектив («У нас немає окремих Петриків і Марійок, а є дитячий колектив як первинна суспільна організація» [21, с. 40]). Зокрема, А. Макаренко, розкриваючи ідею становлення особистості в колективі, визначив систему заходів з її захисту, що забезпечує нормальний розвиток дитини й колективу. Ця система передбачала [9; 10; 11]: виховання поважного ставлення до дисципліни, яка формує в дітей почуття впевненості у своєму праві, захищеності у класі, ланці; неможливість без-

карно знущатися над жодним членом колективу (особливо слабким); формування у старших дітей бажання захищати молодших; розвиток у дітей здатності контролювати себе в іграх, спільній діяльності з оточуючими людьми; створення у колективі позитивної атмосфери навчання і праці, здатності до руху, дій.

Отже, у вихованні дитини важливу роль мав колектив і взаємодія дітей, у процесі якої вони вчилися спілкуватися, урахувати інтереси інших людей, підпорядковувати свої інтереси інтересам більшості колективу.

Із упровадженням ідей соціального виховання зародилася його нова форма – дитячий комуністичний рух, що поступово охопив і школу. Так, О. Попов зазначав, що дитячий комуністичний рух є підвалиною та змістом соціального виховання, дієвим засобом комуністичного виховання дітей [15].

Одним із найпоширеніших дитячих рухів в Україні досліджуваного періоду став піонерський рух, який був створений за зразком скаутського руху, проте мав певні відмінності, а саме: піонерський рух був єдиним для всіх (не було окремих організацій для хлопчиків і для дівчат), носив всеохоплюючий державний характер, ставив за мету ідеологічне виховання дітей як громадян, які повністю віддані комуністичній партії та радянській державі, орієнтувався на формування громадянських якостей і практичних навичок дітей.

Піонерська організація була створена рішенням Всеросійської конференції комсомолу 19 травня 1922 р. Серед документів, які визначили її розвиток, були такі: циркулярний лист бюро ЦК РКСМ від 2 лютого 1922 р. «Про створення дитячих груп при комсомольських осередках» [12], резолюція XII з'їзду ВКП(б) від 17–25 квітня 1923 р. і резолюція XIV з'їзду ВКП(б) від 18–31 грудня 1925 р., які розкривали важливість дитячого руху у формі «юних піонерів» та необхідність допомоги їм з боку державних і громадських організацій; положення про піонерські форпости у школах від 20 листопада 1926 р. [3], що сприяло формуванню об'єднань піонерів у школах з метою здійснення організованого впливу на дітей; резолюція V Всесоюзної конференції ВЛКСМ від 31 березня 1927 р., яка визначала особливості відбору піонерських вожатих (підбір кращих, активних комсомольців серед робочих і селян, найбільш грамотних у політичному та загальноосвітньому аспектах); Положення про Комуністичну дитячу організацію юних піонерів імені В. І. Леніна від 9 червня 1928 р. [3], що розкривало специфіку формування піонерських загонів; резолюція XI з'їзду ВЛКСМ від 7 квітня

1949 р. [8], яка встановила систему підготовки і перепідготовки кадрів піонерських працівників.

Унаслідок цього піонерська організація стала наймасовішою дитячою організацією в СРСР (так, на початку 1925 р. в СРСР за офіційними даними нараховувалось до півтора мільйона піонерів) [16].

Спочатку піонерські загони створювались як організації при міських будинках виховання. Наприкінці 1920-х рр. — на початку 1930-х рр. піонерські організації почали формуватися на базі шкіл. Як правило, у піонери приймали дітей, починаючи з 9 років, і перебували в ній до 13–14 років. У першу чергу піонерами ставали відмінники й активісти, потім — інші діти. Прийом здійснювався на добровільній основі.

Важливо зазначити, що піонерська організація будувалася за так званим шкільним принципом: клас — загін, школа — піонерська дружина. У піонерських колективах розгорталася військово-оборонна робота, трудова діяльність, створювалися гуртки юних стрільків, санітарів, зв'язківців, упроваджувалися військово-спортивні ігри.

У 1923–1924 рр. виник термін «жовтенята» (діти — ровесники Великої Жовтневої соціалістичної революції). Це були діти 7–9 років, які об'єднувались у групи при піонерській дружині школи.

Група жовтенят складалася з декількох підрозділів, що називалися «зірочками», включала зазвичай п'ятьох дітей. У «зірочці» кожна дитина посідала певну посаду — командир, квіткар, санітар, бібліотекар, фізкультурник. Діяльність жовтенят організовувалась учителями або вожатим переважно в ігровій формі. Піонери допомагали жовтеняткам у навчанні, праці й готували їх до вступу в піонери.

Окрім цього, на початку досліджуваного періоду в Україні працювали національні дитячі організації, зокрема «Просвіта», у яких діти готували і ставили аматорські театральні вистави до пам'ятних дат, проводили святкові розважальні програми. «Просвіта» стала осередком існування молодіжних товариств, спортивних гуртків («Луг», «Пласт», «Каменярки» тощо). Проте ці організації та гуртки припинили існування через націоналістичні ідеї [18].

Також упродовж визначеного етапу набув поширення тимурівський рух, створений за мотивами книги А. Гайдара «Тимур і його команда» (1941 р.). Дітей-тимурівців (більшість із них були й піонерами) захопила «підпільність», гарні справи «таємничо» (допомога сім'ям фронтовиків, шефство над пораненими, робота в госпіталях тощо), збір за ланцюжком,

самостійність. Тимурівський рух набув такого розмаху, що комсомольські керівники замислилися над тим, як влити його в піонерську організацію, яка в той час була вже досить сформованою. І коли тимурівців стали приписуватися до класів-загонів, ентузіазм дітей зник.

Отже, трудова виховна робота була підпорядкована існуючій ідеології та реалізовувалася завдяки використанню різних форм і методів трудово-го виховання, спрямованих на розвиток життєво необхідних практичних умінь і навичок, формування громадянина своєї держави тощо.

Література

1. Антипін Є. Ідеї наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці (кінець XIX – 30-ті роки XX століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2017. 245 с. URL : http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/19273/1/Antipin_diser_1.pdf (дата звернення: 19.11.2020).
2. Березівська Л. Реформування шкільної освіти в Україні у XX ст.: історіографія питання. Історико-педагогічний альманах : зб. наук. праць. Умань : УДПУ імені Павла Тичини, 2009. Вип. 1. С. 15-28.
3. Всесоюзная пионерская организация имени В. И. Ленина. Документы и материалы 1920-1972 г. Москва : Просвещение, 1987. 271 с.
4. Добров П., Грідіна І., Касьянова Н. Боротьба з дитячою безпритульністю в перші післявоєнні роки (на прикладі Донбасу). Донецьк : Донбас, 2011. 224 с.
5. Іванюк Г., Антипін Є. Адаптація ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у педагогічній думці та практиці радянської доби (1919-1928). Молодий вчений. 2016. № 11. С. 436-440.
6. Касьянова Н. Боротьба з безпритульністю та бездоглядністю в Донбасі (1943-1953 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2010. 19 с.
7. Ковальчук Г. Трудове виховання школярів у загальноосвітніх закладах України в першій третині XX століття : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Кам'янець-Подільський, 2008. 220 с.
8. Комиссары нашего детства / [сост. С. Тупиченков]. Москва : Молодая гвардия, 1989. 238 с.
9. Лодкина Т. Социальная педагогика. Защита семьи и детства : учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Москва : Издательский центр «Академия», 2003. 192 с.
10. Макаренко А. Методика организации воспитательного процесса. Педагогические сочинения : в 8 т. / [сост. Л. Гордин, А. Фролов]. Москва : Педагогика, 1983. Т. 1. С. 267-329.

11. Макаренко А. Педагогические сочинения : в 8 т. / [сост. М. Виноградова, А. Фролов]. Москва : Педагогика, 1984. Т. 4. 400 с.
12. Матеріали до історії дитячого руху та позашкільної освіти в Україні. Зразковий музей історії Харківського обласного Палацу дитячої та юнацької творчості. Харків, 2010. 10 с.
13. Машовець М. Педагогічні умови наступності у трудовому вихованні дітей старшого дошкільного і молодшого шкільного віку : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 1994. 147 с.
14. Положення про єдину трудову школу Української Соціалістичної Радянської Республіки. Вільна українська школа. 1918-1919. № 10. С. 248-251.
15. Попов О. Від абабагаламаги до соцвиху. Шлях освіти. 1924. № 10. С. 38.
16. Равкин З. Советская школа в период восстановления народного хозяйства, 1921-1925 гг. / под. ред. И. Шимбирева. Москва : Учпедгиз, 1959. 275 с.
17. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Документы и материалы : в 3 т. / [сост. К. Архипенко, Т. Гриценко, П. Денисенко и др.] ; под ред. В. Юрчук. Київ : Наукова думка, 1985. Т. 2. Украинская ССР в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 г. – конец 1943 г.). 510 с.
18. Троцько Г., Трубавіна І., Хлебнікова Т. Українські дитячі та молодіжні громадські організації. Харків : ХДПУ ім. Г. С. Сковороди, 1999. 206 с.
19. Державний архів Львівської області (ДАЛО). Фонд Р 163. Оп. 1, справа 63. 25 арк.
20. ДАЛО. Фонд Р 163. Оп. 1, справа 147. 24 арк.
21. Державний архів Одеської області (ДАОО). Фонд Р 134. Оп. 1, справа 872. 57 арк.
22. Державний архів Харківської області (ДАХО). Фонд Р 103. Оп. 1, справа 13. 129 арк.
23. ДАХО. Фонд Р 103. Оп. 1, справа 150. 133 арк.
24. ДАХО. Фонд Р 203. Оп. 1, справа 1452. 289 арк.
25. ДАХО. Фонд Р 820. Оп. 1, справа 1а. 123 арк.
26. ДАХО. Фонд Р 820. Оп. 1, справа 1184. 16 арк.
27. ДАХО. Фонд Р 820. Оп. 1, справа 1186. 54 арк.
28. ДАХО. Фонд Р 858. Оп. 1, справа 9. 11 арк.
29. ДАХО. Фонд Р 858. Оп. 1, справа 105. 150 арк.
30. ДАХО. Фонд Р 858. Оп. 2, справа 19. 32 арк.
31. ДАХО. Фонд Р 1493. Оп. 1, справа 256. 158 арк.
32. ДАХО. Фонд Р 3858. Оп. 2, справа 193. 45 арк.
33. ДАХО. Фонд Р 3858. Оп. 3, справа 427. 151 арк.